
יחסו של הח' ליפה אל-מאמון אל היהודים

Author(s): א' גרוסמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ספר זכרון ליצחק בער, (תשל"ט) מ"ד, pp. 94-110

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70050309>

Accessed: 26/11/2011 12:38

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

יחסו של הח'ליפה אל-מאמון אל היהודים

מאת אברהם גרוסמן

בתקופת שלטונם של בני עבאס חלה ירידה במעמדם המדיני של היהודים בח'ליפות המוסלמית, ירידה שאפיינה גם את מעמדם של מיעוטים אחרים, ובתוכם הנוצרים¹. אמנם מציאות זו הינה תוצאה של המדיניות העבאסית כלפי ה"לא-מאמינים", אך בעיקרו של דבר יש לראותה כתופעה שהנסיבות ההיסטוריות המשתנות גרמו לה. את עקבותיה אפשר לגלות כבר בסוף תקופת שלטונם של בני אומייה — במיוחד בימיו של עומר בן עבד אל-עזיז (717–720) — ובמידה רבה של סבירות אפשר להניח שגם אם נמשך שלטונם היה מתרחש תהליך דומה בירידת מעמדם של היהודים ושאר בני המיעוטים, הגם שעוצמתו הייתה אולי פחותה. הגורמים שהביאו למעמדם המדיני והחברתי הטוב (באופן יחסי!) של היהודים בדורות הראשונים לשלטון המוסלמים נחלשו בהדרגה, וגורמים שונים — פוליטיים, חברתיים ודתיים — חברו יחד כדי להביא לתמורה².

1 על מעמדם של "בני החסות" בח'ליפות המוסלמית ראה סיכומו של קלוד כאהן בערך "Dhimma" בתוך: 1
The Encyclopaedia of Islam, II, Leiden 1965², pp. 227–231, ושם מצורפת רשימה ביבליוגרפית
עניפה על נושא זה.

2 שלושה גורמים עיקריים להרעת מצבם של "בני החסות" שלא קיבלו עליהם את דת האסלאם בח'ליפות
העבאסית: (א) בדורות הראשונים לאחר כיבושיהם היו למעשה המוסלמים בגדר צבא כיבוש, ורוב
האוכלוסייה המקומית לא היתה מוסלמית. גודלה של אוכלוסייה זו, כוחה הכלכלי והעובדה שרוב עמדות
המפתח במנהל היו בידיה, אילצו את המוסלמים להתחשב יותר בעמדתה. בדרך כלל אף נאלצו להשתמש
בפקידות הקודמת (בבבל ובסביבותיה — בעיקר פרסים; בסוריה ובמצרים — גדול היה במיוחד מספרם
של הנוצרים). מצב זה נשתנה לחלוטין כבר בסוף שלטונו של בית אומייה, בשל מספרם הגדול של
המתאסלמים. אך גם במאה ה' עדיין היתה פקידות לא-מוסלמית — בעיקר נוצרית — בעלת השפעה
רבה אף בבבל עצמה. עדות ראשונה במעלה על כך מצויה בדבריו של אל-ג'אחט' (להלן, הערה 32; על
הפקידות היהודית ראה להלן, הערה 40, ובספרות המנויה שם). (ב) התגברות כוחם של אלמנטים שיעיים
בשלטון בימי בית עבאס (בעיקר מקרב הפרסים). השיעה התייחסה בפחות סובלנות כלפי בני דתות
אחרות. (ג) קשיים פנימיים שונים שעמדו לפני הח'ליפות העבאסית במאות הח'-הט' (להלן) שערערו את
עמדתו העקרונית של האסלאם כלפי "אנשי הספר" (أهل الكتاب) והגבירו את הנטייה להשפיל
את "בני החסות". תוך הסתמכות על אותם כתובים בקוראן שנדרשו דווקא ל"גנות" — להגבלת צעדיהם
של ה"לא-מאמינים".

A.S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects*, חומה ראה במיוחד: 1
London 1930. על הרקע לתמורה בימי בית עבאס ראה בספרות המנויה לעיל, בהערה 1 ולהלן בהערה
33. על האספקט היהודי בתמורה זו ראה גם: ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, תל-אביב תשכ"א, חלק 1, עמ'
62 ואילך; S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, III, Philadelphia 1957, pp. 62–88
120–172; S.D. Goitein, *Jews and Arabs*, New York 1967², pp. 62–88

סימניה הברורים של ההרעה במעמד המדיני של היהודים ניפרים באמצע המאה ה־ט, בימיו של הח'ליפה אל-מותנפֶל (847–861), כאשר נגזרו עליהם ועל הנוצרים גזירות שונות שבאו להפלותם לרעה בעיקר מבחינה חברתית. בין גזירות אלה היו: חיוב ללבוש בגדים בצבעים מיוחדים ולקבוע על דלתות בתיהם דמויות של שָׁדִים והגבלת זכותם לשמש בתפקידים מנהליים מסוימים שיש בהם משום שלטון ושררה על מוסלמים. אף שלא בכל המקומות היתה הקפדה מלאה על ביצוע גזירות אלה, אין ספק שהן מבטאות את המגמה להשפיל את "בני החסות", וכי פגיעתן והשפעתן על מעמדם של אלה בעיני סביבתם המוסלמית היתה ניפרת³. לא ייפלא אפוא כי ימי שלטונו של אל-מותנפֶל נבחרו בספרות המחקר כנקודת ציון עיקרית לירידה במעמדם של היהודים ושל הנוצרים וכי הוקדשה להם תשומת לב ניפרת.

מטרתו של דיון זה היא להראות כי את עקבותיה של הירידה במעמדם של היהודים אפשר לגלות בבירור כבר דור אחד מוקדם יותר, בימיו של הח'ליפה אל-מאמון (813–833) וכי לו חלק חשוב בתהליך ירידת מעמדם של בני המיעוטים שהחל כבר לפניו וניכר גם בימי אביו — הרון אל-רשיד⁴. יתר על כן, קרוב הוא כי נסיונות הפגיעה שלו ביהודים והאיבה שהפגין כלפיהם לא נפלו מאלה שכוונו כלפי הנוצרים. זאת — למרות שאל-מאמון ניהל מאבק צבאי לא-פוסק נגד ביוזנטיה הנוצרית ובאחד ממסעות המלחמה האלה מצא את מותו בשל מחלה. כמו כן נאלץ אל-מאמון לבוא למצרים כדי לדכא ביד חזקה מרד גדול וקשה של הנוצרים הקופטים⁵.

הקדמת הסימנים המובהקים לירידה במעמד המדיני של היהודים לזמנם של אל-מאמון ואביו והכללתו של הראשון בין הח'ליפים שפעלו פעולה מכרעת להרע את מצבם של "בני החסות" בכללם, אינה רק שאלה ביוגרפית או כרונולוגית. אל-מותנפֶל נודע בקיצוניותו הדתית ובגישתו השמרנית. שני אלה נתפסו — בצד שיקולים פוליטיים — כגורמים עיקריים ביחסו אל בני המיעוטים שסירבו לקבל עליהם את דת האסלאם. לעומתו נודע

3 על גזירות אלה ומשמעותן ראה מאמרו החשוב של א' אשתור: "The Social Isolation of Ahl adh-Dhimma", *Etudes orientales à la memoire de P. Hirschler*, ed. O. Komlas, Budapest 1950, pp. 73–94. עצם הצורך בחזרה ובאזהרה על קיום הגזירות המפלות על-ידי ח'ליפים שונים הקרובים זה לזה בזמנם, היא עדות ברורה שלא תמיד הקפידו על קיומן. ראה גם: בארון, שם.

4 על הפגיעה ב"בני החסות" בזמנו של הרון אל-רשיד ראה בספרות שצוינה לעיל, בהערה 1. לפי דבריו של אל-קלקשנדי הוטל בימי הרון אל-רשיד נוסח שבועה מיוחד ומשפיל על היהודים שולוהם איומים שונים במקרה שהיהודי לא יקיים את שבועתו. שבועה זו מקבילה בזמנה וביסודותיה ל"שבועה היהודית" (more judaico) שתיקן קארל הגדול באותם ימים. זמן מה לאחר מכן נתקנה שבועה דומה גם בביוזנטין. ראה מה שכתבתי על כך במאמרי (להלן, הערה 37). אין, אם כן, משום חידוש במגמתו של אל-מאמון ובפעולתו להרעת מעמדם של "לא-מאמינים" כפי שהיא מתוארת להלן, אך יש בה החרפה ועדות כי לפנינו תהליך מתמשך של הרעה מן הח'ליפים הראשונים לבית עבאס ועד אל-מותנפֶל.

5 על חשיבותו של המרד ועל השינוי שהוא חולל במצרים ראה: A. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, London 1976, p. 69

אל-מאמון כשוחר חכמה ודעת וכבעל גישה רציונאלית, גישה שהיתה גורם עיקרי בדביקותו בתורת המועתזילה⁶. יחסו השלילי כלפי היהודים והנוצרים וגילוי העקבות הברורים לירידה במעמדם כבר בימיו, יש בהם כדי ליתן משקל יתר דווקא לגורם הפוליטי בהתפתחותם של אירועים אלה, וודאי שיש בהם כדי לסתור את הנחתם של כמה חוקרים כי אהבת הדעת של אל-מאמון הביאתהו לנקוט יחס ליבראלי אל ה"לא-מאמינים"⁷.

הידיעות המעטות על יחסו של אל-מאמון אל היהודים נשתמרו במספר מקורות שלא ינקו מענף מסירה אחד ואין להם כל קשר זה אל זה מחד גיסא, ומאידך גיסא — הם מתייחסים אל תופעות שונות בחייהם הכלכליים והמדיניים של היהודים. בשל אלה יש לראות את עדותם כבעלת תוקף רב יותר וכמשקפת מדיניות כוללת, ולא כאל אפיזודה חולפת; הגם שהאינפורמאציה הממשית המצויה בהם, דלה באופן יחסי. בפתח הדיון כאן יועמד מקור מוסלמי מאוחר, אף שהוא הובא להשלמת העיון בלבד, ולא עליו נבנה עיקר דיוננו.

המחבר המצרי גאזי (غازي) אבן אל-ואסטי, שחי במצרים בסוף המאה הי"ג, הביא באיגרת פולמוסית שכתב נגד הנוצרים והיהודים, את שתי הידיעות הבאות: הוא מספר כי תחילה אפשר אל-מאמון ל"לא-מאמינים" להחזיק בעמדות-שררה, אך בהשפעת מורו אל-כיסאי (الكسائي) שינה יחס זה, וציווה כי לא יישאר יהודי או נוצרי בעבודת מזכירות או כספים⁸. גאזי חזר לנושא זה במקום אחר בחיבורו, וסיפר כי באחד הימים עלה יהודי לגדולה בחצרו של אל-מאמון עד שישב במקום נכבד יותר מאשר אצילים מוסלמים. הדבר עורר את התמרמרותו של אחד המשוררים המוסלמים, שפנה בתלונה אל הח'ליפה, שנוסחה כשיר קצר. אל-מאמון הודה בשגיאתו, ציווה להטביע את היהודי וסיפר באותו מעמד לנוכחים חדית' על מקדאד אבן אל-אסוד, רעו של הנביא מוחמד: באחד ממסעותיו

6 ראה: י' גולדציהר, הרצאות על האיסלם, בעריכת מ' פלסנר, ירושלים תשל"ח, עמ' 74–89, ובהערות המצורפות למהדורה זו, שם, עמ' 237–239. על חלקו של אל-מאמון בהפיכת המועתזילה לדת הרשמית של הח'ליפות ועל השכלתו ועולמו התרבותי ראה: W.M. Watt, *Free Will and Predestination in Early Islam*, London 1948; D. Sourdel, "La Politique Religieuse du Calife 'Abbaside' Al-Ma'mun", *REI*, XXX (1962), pp. 27–48. תודתי למר ע' אלעד שהעירני על מחקר חשוב זה של סורדל.

7 על גורמים אלה ראה להלן, בסיומו של מאמר זה. אסתפק בדוגמה אחת להתעלמות בספרות המחקר מיחסו של אל-מאמון אל היהודים. בספר היישוב (ב, ירושלים תש"ד) רוכזו מקורות רבים וחשובים על יחסם של הח'ליפים המוסלמים אל היהודים במאות הח'–הי"א ("היהודים והשלטונות", עמ' 67–85). אף לא אחד מהם קשור באל-מאמון. על החוקרים שתיארו את יחסו של אל-מאמון כליבראלי ראה להלן, בהערה 24. في عمل من الاعمال متصرفا في امور الكتابة والتصرف.

8 המקור פורסם על-ידי: ר' גושהיל, *JAOS*, XLI (1921), pp. 383–457 (כולל תרגום לאנגלית, שם, עמ' 416 ואילך). ההבאה מצויה שם, בעמ' 393. על חיבור זה, אופיו ומגמתו ראה גם: א' אשתור, חולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ירושלים תש"ד, עמ' 104–116. אבן אל קפטי תאריך אל-חכמה, לייפציג 1903, עמ' 206 מספר כי סנד בן עלי האסטרולוג של אלמאמון היה במקורו יהודי. לאסטרולוגים היתה באותם ימים עמדה חשובה בחצר

של מקדאד נלווה אליו יהודי במשך יום תמים. עם רדת היום נזכר מקדאד בדברי מוחמד, כי יהודי לא יתלווה אל מוסלים, אלא אם כן יש בלב היהודי תחבולת ודון נגדו⁹. שאל מקדאד את היהודי מה חשב עליו מאז צאתם לדרך, בהבטיחו לו בשבועה שלא יפגע בו לרעה אם יספר את האמת. היהודי הודה כי כל העת הוא רמס את צל ראשו של מקדאד. אז אמר מקדאד כי צדק הנביא עליו השלום בדבריו¹⁰.

בחדית' זה מתואר היהודי בשלילה רבה, כמי שחורש בלבו דרך קבע מחשבות ודון ואיבה כלפי המוסלמים¹¹. למעשה חמור חדית' זה אף יותר מאשר האירוע המסופר תחילה על הטבעת היהודי כעונש על הצלחתו ועלייתו בסולם חברתי, וגם מתלונתו של המשורר המוסלמי, בה תואר היהודי כמי שאינו מאמין בשליחות מוחמד וחושב אותו לשקרן¹². מובן כי שאלת המפתח בדיון במקור זה היא מידת מהימנותם של דברי גאזי על הוראתו של אל-מאמון שלא להעסיק נוצרים ויהודים במלאכות שונות, על הריגת היהודי ועל החדית' שהוא מסרו. שאלה זו ראויה לעיונם של מומחים לדבר ותהא זו יוהרה מצדי לקבוע בה מסמרות.

תקופתו של גאזי במצרים מאופיינת בתעמולה אנטי-נוצרית ואנטי-יהודית, תעמולה שנמשכה גם במאה הי"ד. היא נתמכה הרבה על-ידי אבן תימיה (סוף המאה הי"ג וראשית המאה הי"ד) שטען כי ההשקפות הדתיות של היהודים ושל הנוצרים חדרו לאסלאם ופגעו בטהרתו, בעקרונותיו הראשונים ואף בדרכי הפולחן. הם מהווים סכנה חברתית, פוליטית ודתית לאסלאם. לכן הוא הטיף להשפלת היהודים והנוצרים, להשפלת דתם ולהרחקתם מן החברה המוסלמית. בעיקר קרא למנוע מהם שררה על מוסלמים. את עיקר פולמוסו כיוון נגד הנצרות ולה יחד רוב חיבורו, באשר אותה ראה כסכנה העיקרית לאסלאם בזמנו. בכלל, האיבה כלפי הנוצרים הקופטים באותם ימים היתה גדולה לאין ערוך מאשר זו שהופגנה כלפי היהודים¹³. אווירה זו היתה נוחה להעלאת האשמות שונות כלפי היהודים והנוצרים, גם כאלה שלא היה להן כל בסיס עובדתי. אף-על-פי-כן, נראה לי כי גם אם יש מקום להסתפק במידת המהימנות של הפרטים שהביא גאזי, בשל הנימוקים הנזכרים, יש לקבל את הגרעין

הח'ליפים. ראה גם מה שהביא אבן אל קפטי שם, עמ' 327 על השפעתו הרבה של האסטרולוג היהודי מאשאללה שפעל באותה עת (השווה ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, 4, תשכ"ג, עמ' 496).

9 ما خلا يهودي بمسلم الا واضمر له غيلة.

10 גוטהייל (לעיל, הערה 8), עמ' 396. ראה גם: אשתור (לעיל, הערה 8), עמ' 107. עצם התלונה והריגת היהודי נזכרים בשינויים קלים גם אצל אבן קיים אל-ג'וזיה (להלן, הערה 16), עמ' 219.

11 غيلة. גול הוא שמו של שד, אשר לפי המסורת העממית מטעה על-ידי התחפשות לצורת חיות שונות את ההולכים בדרכים שוממות ואחר-כך טורפם. השימוש במלה זו, במיוחד בהקשר הנדון, יש בו אם כן הקשר שלילי ברור וחרף. ראה: E.W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, New York 1956, pp. 2311, 2318-2319.

12 אין באותו תיאור כל האשמה נוספת כלפי היהודי, לא במעשי רמייה או בכל פגיעה אחרת במוסלמים. ראה גם להלן, הערה 24.

13 ראה: גוטהייל (לעיל, הערה 8), עמ' 383-384; אשתור (לעיל, הערה 8), עמ' 337-339.

ההיסטורי הטמון בהם: יחסו העוין של אל-מאמון כלפי בני החסות, עלייתם של רגשות איבה כלפיהם וצמצום משרות שלטון ושררה שהורשה להם להחזיק בהן. הגבלה זו פגעה במיוחד בנוצרים, אשר כאמור, רבים מהם החזיקו במשרות אלה. קביעה זו הולמת את הידיעות האחרות שהגיעונו בדבר יחסו השלילי של אל-מאמון אל היהודים ואל הנוצרים, כפי שיובא בסמוך.

יתר על כן, המוטיב העיקרי שבחדי' הנזכר קדום ביותר ומצוי בנוסח זה ובוואריאציות כבר בסוף המאה הראשונה להיג'רה, כלומר, בראשית המאה הח'; שכן אנו מוצאים אותו בקובץ החדי' החשוב של עבד אל-רזאק (פעל בסוף המאה הח' ובראשית המאה הט') מפי מעמר (معمر) אבן ראשד (מת 777), מורו ורבו של עבד אל-רזאק. מעמר סיפר כי בעת היותו באל-ימאמה (اليامة), שבחצי-האי ערב, הוא לקח לו בלית ברירה בני לוויה יהודים בצאתו לדרך. בעת הליכתם הביעו היהודים עצמם את פליאתם על שמארחו, יחיא בן אבי כת'ר, שלחו לדרך בלויית יהודים בשעה שהוא עצמו מספר בשם מוחמד כי: "לא יתייחד יהודי עם מוסלים כלל, אלא אם כן זומם הוא [=היהודי] להורגו"¹⁴. מעמר מסיים, כי האל הצילו מידם.

חדי' זה מוזכר גם על-ידי אל-ג'אחט' (الجاحظ, מת 869) בשמו של אבר-הורירה, ולפי מסורת ראשונה שבדבריו אף בלשון זהה: "אמר שליח האל עליו השלום: לא יתייחד יהודי עם מוסלמי לעולם אלא אם כן זומם הוא להורגו. ויש אומרים: יאמר בנפשו להורגו"¹⁵. מאחר שאל-ג'אחט' היה מצוי בחוגו של אל-מאמון והיה מועתזילי כמוהו, יש למסורת שהביא משקל נוסף בשאלת מידת המהימנות של הגרעין ההיסטורי הטמון בדבריו של גאזי. למרות האמור, אין עדותו של גאזי מכרעת, ומקום יש לבעל דין להטיל בה ספק.

14 "لا يخلو يهودي مع مسلم إلا هم يقتله" ، عبد الرزاق بن همام الصنعائي، المصنف، X، ביירות 1972, עמ' 362; מספר 19376. על קדמות המסורות של מעמר ועל ערכן ראה: M.J. Kister, "Haddithū 'an banī isrā'ila wa-lā ḥaraja", *Israel Oriental Studies*, II (1972), p. 237

15 "ما خلا يهودي بمسلم قط إلا هم يقتله ويقال: حدث نفسه يقتله" ، الجاحظ ، البيان والتبيين מהדורת حسن السندوي קהיר, 1932, עמ' 28.

אל ג'אחט' נימנה עם חשובי הכותבים בפרוזה שבין הסופרים הערבים הקדומים (ראה גם להלן, הערה 32). על קשרו אל המועתזילה וחלקו בעיצוב המדיניות שלה ראה: W.M. Watt, "The Political Attitudes of the Mūʿtazilah", *IRAS*, 1963, pp. 38–57 (במיוחד עמ' 48–49). על חדי' זה המובא על-ידי עבד אל-רזאק ואל-ג'אחט' העירני בטובו פרופ' מ"י קיסטר. תודתי נתונה לו בזאת. ראוי להסמיק לכאן את המסורת הקדומה שמביא אבן השאם (מת 834) על חלקו של אל-מקדד בגירוש יהודי ח'יבר. ראה: גוטהייל (לעיל, הערה 8), עמ' 429, הערה 25. מוטיב זה של יהודי החורש בלבו רעה על סביבתו הנוכרית מצוי בלבוש דומה כבר בחוגי הדת המוזאית הפרסית, כפי שעולה מן הסיפור המפורט על מסע משותף של יהודי ואמושי. היהודי מנסה (בשם דתו) להוליך את האמושי שולל, להטעותו בדרך ולהניחו עיף וצמא במקום סכנה (השווה לחדי'ים הנזכרים על אל-מקדד ומעמרי). הסיפור הובא על-ידי: ש"ד גויטיין, "הדת הוועפת", ספר דינבורג, ירושלים תש"ט, עמ' 163; וראה גם מה שהביא שם בשמו של ש' הורוביץ: *MGWJ*, LVIII (1914), pp. 272–273. הימצאותו של מוטיב זה בספרות הערבית כבר בראשית המאה השמינית — כפי שעולה מדיונונו כאן — מסייעת לדעת הורוביץ, שהוא חדר לאסלאם בהשפעת חוגים פרסיים כל שהם.

הידיעה השנייה מובאת בחיבוריהם של אבן קיים אל-ג'ויה ואבן אל-נקאש (שניהם בני המאה הי"ד), ואף שבעניין חשוב אחד יש שינוי גדול בין המקורות, רב הדמיון ביניהם ומסתבר כי ממקור אחד ינקו. פרט אחד הנוכח בה מלמד כי ככל הנראה מסורת זו מהימנה בעיקרה. כך מספר אבן קיים¹⁶:

וציווה אל-מאמון¹⁷ בהבאת בני החסות. והיה מספר אלה שפוטרו ונכלאו אלפיים ושמונה מאות. ונשארה קבוצה של יהודים חוסים בצל הגנת כמה מן הנכבדים [= שבפמליית אל-מאמון]. ויצאה פקודתו [= של אל-מאמון] שזה נוסחה: המושחת ביותר מבין העמים הוא עם היהודים¹⁸ [ההדגשה שלי — א"ג], והמושחתים ביותר מבין היהודים הם השומרונים¹⁹, והמושחתים ביותר בין

16 محمد ابن قَيم الجوزيَّة ، احكام اهل الذمة دמשق 1961, עמ' 219. אבן קיים מת בשנת 1350. על פולמוסו עם הנוצרים והיהודים (כולל תעמולה נגד התלמוד) ועל השפעת מורו הגדול אבן תימיה עליו ראה: אשתור (לעיל, הערה 8), עמ' 217–220 (אך לא נדון שם המקור המובא להלן, שנדפס מאוחר יותר).

17 בעקבות דברי מורו אל-קיסאי (לעיל, הערה 8).

18 أخبث الأمم اليهود

19 במקור: السامرة. אצל אבן אל-נקאש לפי תרגומו של בלין (ראה להלן, הערה 21): יהודי סאמארה (Les juifs de Samâra), ואולי התכוון לעיר סאמארה המצויה צפונית לבגדאד. התעתיק הערבי של שני השמות הללו וצילילן דומים, וכמעט זהים הם: כתב היד אינו בארץ ולכן איני יכול להסתמך על המקור הערבי המצוי רק בכתב-יד (להלן, הערה 21) ולדעת את נוסחו המדויק. אך קשה ביותר לקיים את האפשרות שהמכוון לעיר סאמארה. לא הגיעונו ידיעות על יישוב יהודי בעל חשיבות בעיר זו שיהא מקום להאשים דווקא אותו בהצלחה יתירה, תוך ניצול קשרים לא-כשרים עם נכבדים מוסלמים. יתר על כן, רק הח'ליפה אל-מעצם (833–842) העתיק את בירת הח'ליפות לעיר החדשה סאמארה, ששימשה במשך 55 שנים (עד שנת 892) מושב לח'ליפים. ראה: E. Herzfeld, *Geschichte der Stadt Samarrâ*, Hamburg 1940; K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, II, Oxford 1940, pp. 227–245. לתאר בה יישוב יהודי חשוב בימי אל-מאמון הוא, אם כן, בגדר אנאכרוניזם. מכאן, שאם איננו חפצים לשלול כל מהימנות היסטורית מן המסורת הזאת, אי-אפשר לקבל הצעה זו ואפשר שיש לתלותה בטעות המחרגם (או המעתיק?). ואכן, מדיניקוב תרגם דבריו אלה של אבן אל-נקאש: "יהודי שומרון"; ראה דינור (לעיל, הערה 2), עמ' 91. מאידך, הגיעונו ידיעות (למעשה, רמזים) על ברית שלום שנכרתה בין הכובשים המוסלמים ובין השומרונים, וכי השומרונים סייעו למוסלמים כמרגלים וכמורי-דרך (وكانوا عيوناً وأدلاء للمسلمين). המוסלמים אף פתרו אותם מתשלום מס הקרקע (خراج). יזיד בן מועאויה ביטל זכות זו. הדברים מסופרים על-ידי: אל-בלאד'ורי, *فتوح البلدان*, קהיר 1956, עמ' 187, סעיף 420. כן היה בראשית כיבושי האסלאם. אך בימי אל-מאמון היה המצב שונה לחלוטין. הידיעות שהגיעונו על גורל השומרונים באותם ימים משמשות רקע מתאים להשערה על קיומה של התנגדות לשלטון בקרבם ולהבנת איבתו של אל-מאמון כלפיהם, והן מסייעות לקבל מסורת זו, שבדברי אבן קיים אל-ג'ויה. כבר בסוף המאה הח' באו צרות רבות על הארץ, גם בשל פגעי טבע, ואבו אל-פאתח — כותב הכרוניקות העיקרי של השומרונים — מתאר באריכות רבה ובהדגשה יתירה את הסבל הכבד שעבר על השומרונים באותם ימים, רבים מהם יצאו לגלות ואחרים המירו את דתם (בסוף הכרוניקה שלו: *Abulfathi Annales* 184–186, ed. E. Vilmar, Gotha 1865). במהומות שפרצו בארץ לאחר מותו של הרון אל-רשיד ובימי המאבק על כס הח'ליפות בין בניו אל-מאמון ואמין, נהרסו על-ידי החיילים ועל-ידי השודדים כמה מכפרי השומרונים. אבו אל-פאתח מוזכר את זיתא, שלם וארסוף. גם כנסיותיהם נהרסו

השומרונים הן משפחות פלוניות²⁰. ויימחק שמם ממשרדי הצבא וגביית המס (ديوان الجيش والخراج) בעזרת האל יתעלה.

אבן אל-נקאש מביא אף הוא דברים אלה, אך במקום הפיטורין מספר הוא כי אל-מאמון ציווה לגרש יהודים אל ערי השדה (ראה להלן).

עוצמת איבתו של אל-מאמון ליהודים ורצונו להצר את צעדיהם באו כאן לידי ביטוי ברור ובהדגשה יתירה. אם המקורות מהימנים, היה יחסו אל היהודים גרוע יותר מיחסו אל מיעוטים אחרים, ובכללם הנוצרים. מהקשרם של הדברים — הוראתו שלא להעסיק יותר יהודים וכנראה גם נוצרים במשרות הנזכרות, שהיו מן החשובות במנהל העבאסי — עולה כי יחס שלילי זה נבע גם מהחשדתם במעשי רמייה.

מעניינת במיוחד ההוראה המיוחדת לו לגרש יהודים (ככל הנראה מבגדאד), אך דווקא

והם סבלו מרדיפות קשות. אחרי מותו של אמין ותפיסת הח'ליפות על-ידי אל-מאמון נמשכו צרות אלה. מושל שכס הוצא להורג על-ידי המוסלמים כי הראה נטייה אל השומרונים. אל-מאמון הרס מבצרים שונים באזורי השומרונים מחשש שיפלו בידי אלה שמדרו בו (מורדים שלא מקרב השומרונים, שאף הם פגעו בפגיעות קשות בשומרונים). הוא הטיל מסים כבדים על הארץ שנגבו באכזריות על-ידי אנשיו. סביר להניח כי פעולותיו אלה של ח'ליפה זה — גם אם לא כולן כווננו נגד השומרונים — והמצב בכללו, עוררו אי-שקט והתנגדות בקרב השומרונים. על אירועים אלה ראה: וילמר, שם, מבוא, עמ' 80–81 (גוף הטקסט שפרסם מסתיים בימי הרון אל-רשיד); J.A. Montgomery, *The Samaritans*, Philadelphia 1907, p. 128; י' בן-צבי, ספר השומרונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 20–21 (נכתב שם בטעות כי אמין הראה נטייה לצד השומרונים, והוא שנהרג על-ידי מושלי שכס). לתקופה זו מתייחס ככל הנראה המסופר בכרוניקה השומרנית שפרסמו אדלר ווליגסון: "בימי כהנתו [= של בבא] בא על פני הארץ ארבה כבד מאוד ויאכל את כל עשב הארץ... ויהי בשנה השנית ותהי מלחמה גדולה בין פרקי הישמעאלים וימת מהם אנשים רבים במלחמה, ויהי בשנה השלישית רעב גדול בארץ, ויהי בשנה הרביעית דבר כבד מאד וימותו אנשים רבים על הדרך ולא נמצא מי יקבר אותו באדמה" (*REJ*, XLV, 1902, p. 250). ראוי להוסיף על המובא במחקרים אלה את המקור שנדון כאן על-ידינו. יש בו כדי להדגיש את איבת אל-מאמון אל השומרונים. אין להקשות על זיהוי *السامرة* עם השומרונים בטענה שהמרכז המנהלי של הח'ליפות היה באותם ימים בבגדאד, בעוד השומרונים יישבו בארץ-ישראל ובסביבותיה. הדעת נותנת כי הוראת אל-מאמון לא התייחסה דווקא לפקידות של בני המיעוטים שבתוך בגדאד, אלא גם לאלה שבפרובינציות. ובכלל, אפשר כי פקידות שומרנית היתה גם בבבל או בסביבותיה. לפי דברי אבו אל-פאתח הגרו שומרונים רבים, כבר בתקופת כיבוש ארץ-ישראל על-ידי המוסלמים, מערי החוף של הארץ אל המזרח, ולא שבו למקומם עד ימיו, (ساروا الى شرقيه ولم يعودوا الى الان מהדורת וילמר, שם, עמ' 179). אין לדעת בבירור למה כיוון בתיבת "מזרח". מאידך, בכרוניקה שפרסמו אדלר ווליגסון מפורש: "באו הישמעאלים וילכדו את הארץ ויצורו על עיר קיסאריה ויבזו אותה וישבו את כל וישיבה מן שומרים [= שומרונים] ונוצרים ערלים ויגלו אותם אל ארץ רחוקה [ההדגשה שלי — א"ג] (שם, עמ' 246). ראה גם המסופר לעיל על ימי הרון אל-רשיד. אין להתפלא על ראיית השומרונים כחלק מן העם היהודי כפי שמיוחס לאל-מאמון במקור זה. הדבר מצוי באותם ימים. כך, למשל, תיאורם גם אל-בלאדורי (מת 892): والسامرة يهود (שם).

במהימנותו של פרט זה יש מקום להטיל ספק²¹. אם אמת הוא, אפשר לצרף מקור זה לאחרים המלמדים כי שני דורות בלבד לאחר ייסודה של בגדאד (762) ישבו בה ובסביבותיה יהודים רבים שנטשו את עיסוקם בחקלאות. כבר בסוף המאה הח' היא שימשה מרכז חשוב לסחר ולמנהל. הימצאותם של יהודים רבים בה נבעה, כנראה, מחלקם בעיסוקים אלה. עזיבת היישובים החקלאיים על-ידי היהודים ומעבר רבים מהם אל המסחר מוכחת ממקורות יהודיים, והיא השתלבה במגמה של מעבר אל הסחר עם עליית קרנו ומקומו בחברה המוסלמית²².

הדעת נוטה לקבל את עיקרה של מסורת זו, שבדברי אבן קיים אל-ג'ווייה. קשה למצוא מניע לזיוף מעין זה. לו נכתבו הדברים במאה הי"א, בתקופה הפאטמית, היה מקום לחשש שהצלחתם היא שהביאה לתיאורם השלילי יותר מאשר כל מיעוט אחר. אך במאה הי"ד שונה התמונה במצרים לחלוטין. מעמדם הכלכלי של הנוצרים (הקופטים) היה טוב יותר וכוח השפעתם גדול יותר מאלה של היהודים, והיה מקום לחשש שיהיו מוסלמים שיושפעו מהם. כאמור, האיבה כלפי הנוצרים באותם ימים היתה גדולה לאין ערוך. ומה טעם, אם כן, לזייף מקור ולתאר בו דווקא את היהודים המסוכנים פחות באור שלילי יותר?! ומה טעם לתלותו דווקא באל-מאמון? הזכרת מספר פרטים, כגון המספר 2,800 שנכלאו או פוטר, גם היא מטה את הדעת לקבלו.

יתר על כן, ההזדקקות לשומרונים שוודאי לא היו "מסוכנים" לאסלאם במצרים במאה הי"ד (וכמעט לא בא זכרם בספרות הפולמוסית הנזכרת כנגד בני המיעוטים) יש בה לחזק עוד יותר את ההנחה כי מסורת מהימנה נשתמרה במקור זה וכי הדברים אינם פרי המצאתם של הסופרים המוסלמים שפעלו באותה עת במצרים. כאמור (לעיל, הערה 19), דווקא פרשת היחסים בין אל-מאמון ובין השומרונים הולמת — עד כמה שהיא ידועה לנו — את דברי אבן קיים אל-ג'ווייה.

המקור השלישי חשוב משני קודמיו ועליו מושתת עיקר דיוננו כאן. בבואנו לדון בו אנו עומדים על קרקע מוצקת יותר, אף שגם בו מעטה האינפורמציה הממשית. המקור מצוי בספרו של המחבר הסורי בר הבריאוס (אבו אל-פראג') על ההיסטוריה הכנסייתית ("כתבא דאקליסטיקאי"):

21 כאמור, פרט זה נזכר רק בחיבורו של אבן אל-נקאש, אך לא אצל אבן קיים אל-ג'ווייה. חיבורו של אבן אל-נקאש טרם נדפס והריני מסתמך כאן על התרגום לצרפתית של בלין (et fit exiler un grand nombre de juifs qui s'étaient retirés dans les provinces), *Journal Asiatique*, XVIII (1951), p. 444. קרוב לוודאי שהכוונה כי אל-מאמון ציווה לגרשם מן העיר בגדאד.

22 על הרקע למעבר זה ראה: S.D. Goitein, "The Rise of the Middle-Eastern Bourgeoisie in Early Islamic Times", *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden 1966, pp. 217–241

ובה בזבנא נפלת פלוגתא בינת יודיא מטל ריש גלותא. כד טיבריא אקימו לאנש דשמה דויד ובבליא לדניאל מן הרסיס דענניא הנון דלשבתא מחלין וליום ארבעא בשבא נטריין. וכד מטא דינהון לקדם מאמון פקד דאן מתכנשין עסרא גברא מן תודיתא אידא דהי ובעין דנקימון להון רישא יודיא נוהון או כריסטינא או מגושא לית דמעוך להון²³.

אמנם אל-מאמון כלל בהוראתו שכל עשרה אנשים הם בגדר עדה וזכותם למנות להם ראש, גם מיעוטים אחרים, אך אין להתעלם מן העובדה כי דווקא הסכסוך בין היהודים הוא שעוררו לכך. המעשה שהובא לפניו, מאבק על ראשות הגולה, אינו אירוע חריג, וכבר היו כמותו לפניו ולאחריו. בעצם קיומו של סכסוך זה או סכסוך דומה בעדה הנוצרית לא היתה, אם כן, כל הצדקה לבטל את סמכות ראשות הגולה. מסתבר כי אל-מאמון המתין לעילה ולהזדמנות לפגוע במשרה זו ובמשרות המקבילות של המיעוטים האחרים. העובדה שהוא כלל גם אותם בהוראתו (למרות שהסכסוך היה בין היהודים לבדם), מטה את הדעת לכך.

מה היה המניע להוראה זו של אל-מאמון ומהי תכליתה? כמה חוקרים²⁴ תיארוה כמעשה

23 המקור פורסם על-ידי: Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum, (ed. Abbeloos et Lamy, I, Lavanii 1872, p. 365. התעתיק העברי המובא כאן פורסם על-ידי י"ד מרקון: *Festschrift zum Moritz Schaefer*, Berlin 1927, p. 135. תרגומו: "ובאותה עת נפלה מחלוקת בין היהודים של ראשות הגולה. אנשי 'טיבריא' העמידו איש ששמו דוד ו'הבבליים' את דניאל מכת הכפירה העננית, אלה שאת יום השבת מחללים ואת יום הרביעי בשבת שומרים. וכאשר בא דינם לפני מאמון ציוה שאם יתכנסו עשרה אנשים מכת כלשהי וחפצים הם להקים להם ראש, יהיו הם יהודים או נוצרים או אמגושים, אין מי שימחה בידם". על טיבו של מאבק זה על ראשות הגולה, ראה: גרץ-שפר, דברי ימי ישראל, ג, ורשה תרנ"ד, עמ' 419-420. ומסתברת דעתו כי 'טיבריא' = אנבריה = פומבדיתא ונהרדעא, 'רבליא' = סורא. המחלוקת היתה לפי זה בין שתי הישיבות. ראה גם: ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, תל אביב תשכ"א, חלק 2, עמ' 458, הערה 2; ש' אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 13. אפיין כת הקראים כשומרי יום ד' הוא ככל הנראה לפי מנהגה של אחת הכיתות המפורשות שראה בר הבריאוס בימיו, או שנפלה טעות בדבריו אלה, ראה גם: דינור, שם, הערה 3.

24 ביניהם גם חוקרים מן השורה הראשונה כמץ (A. Mez) וכגרץ. הראשון קבע כן בהחלטיות: "Un das Jahr 200/815 [!] wollte der Chalife ma'mun den Geschützten sogar Glaubens – und Kirchenfreiheit geben" (*Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922, p. 38). בהמשך דבריו שם אף הסיק כי בשל התנגדותם והפרעתם של ראשי העדות הדתיות השונות משך החליפה את ידו מפעולתו זו. מץ לא התייחס כלל אל נזקיה של הוראה זו, מבחינתן של הדתות הלא-מוסלמיות. גרץ מנה שלושה גורמים למעשהו של אל-מאמון: רצונו שבני האמונות האחרות לא יטרידוהו בבעיות שאינן נוגעות לו ולדתו (וראיה זו אף היא אנאכרוניסטית), השפעת רוח הסובלנות הדתית שהתנוססה בלבו והרצון לפגוע ב"לא-מאמינים". (גרץ הכיר את דברי רב שריירא גאון המובאים להלן ועמד על הנוק שבהוראת אל-מאמון). *Geschichte etc.*, V, Leipzig 1895, p. 198. במהדורה העברית: גרץ-שפר, ג, ורשה תרנ"ד, עמ' 211. ראה גם: מ' אסף, תולדות השלטון הערבי בארץ ישראל, תל-אביב תרצ"ה, עמ'

ליבראלי שמטרתו לאפשר לכל אדם מבני הדתות הנזכרות לבחור לו את מנהיגותו הדתית. כל זאת לפי ההנחה — שהיא כשלעצמה אנאכרוניסטית — כי אהבת הדעת של אל-מאמון הביאתהו לפתיחות ולליבראליות גם ביחסו אל אמונתם של "בני החסות". חוקרים אלה התבססו על דבריו של בר הבריאוס אשר, כאמור, הסתפק בציון הוראתו של אל-מאמון. אך המקורות העבריים מעידים כי מטרתו של ח'ליפה זה היתה שונה בתכלית — לפגוע במעמדם של ה"לא-מאמינים", כפי שיוכח להלן.

הפגיעה ביהודים היתה קשה במיוחד. כדי להבין את מלוא המשמעות של הוראת אל-מאמון יש לזכור כי לראש הגולה ניתנו סמכויות רבות בחברה היהודית באותם ימים וגם האוטונומיה הדתית והשיפוטית — כולל דרכי הארגון הפנימי של קהילות ישראל בבבל ובסביבותיה — קשורים היו בו בקשר אמיץ. הסמכות שהיתה לו במאה ה'ט' ובמאה ה'י' (ועליהן הגיעונו מקורות רבים יותר) עדיין היתה גדולה ביותר והקיפה תחומים שונים. במעין קל וחומר ניתן להסיק ממנה על המצב לפני כן, על מלוא עוצמתה וחשיבותה של המשרה בתקופה שקדמה להוראתו של אל-מאמון. ראש הגולה אף היה בבחינת סמל כלפי חוץ, כלפי סביבתם של היהודים, ועדות להכרה הרשמית במעמדם של היהודים ובערכם. ביטולה היה בו כדי לפגוע במעמדם בעיני שכניהם המוסלמים²⁵.

131–132, ומה שהביא שם בשם מדיניקוב. בהערכתו החיובית למעשיו של אל-מאמון הפריז אסף על המידה, ודבריו על השינוי לטובה שחל בזמנו לגבי "בני החסות" ("מצב מצוין") בשל זיקתו של הח'ליפה אל הראצינאלים אין להם על מה שייסמוכו. יציאתו נגד דעת דינור שם איננה מוצדקת. דווקא דינור עמד על האמת, אף שלא כל המקורות היו לפניו. בדחותו את דברי אבן אל-נאקאש אף טעה אסף בהבנת הדברים: "כך הוא מספר כי משורר אחד נכנס אל החליף... ואמר כי החליף רמאי בעיני היהודי. שאל החליף את היהודי: אמת הדבר? כן, ענה הלה הלה, והחליף ציווה מיד להמיתו" (שם, עמ' 132). אסף ראה בכך "שקר" והגזמה בולטת, אך מקור הדברים בתרגום לקוי. אל-נאקאש מספר כי המשורר הערבי האשים את היהודי שאין הוא מאמין באמונת מוחמד וחושב לכן את הנביא לשקרן (الذي عظمت من اجله يزعم هذا أنه كاذب, אבן קיים אל-ג'וזה, שם, עמ' 219). היהודי הנבון שלא חפץ להתכחש לאמונתו נאלץ להודות. אמנם, מסתבר כי פרט זה הוא בגדר הרחבה ספרותית (מוטיב המשורר המעורר בשיריו את השליטים למעשים, סטרייטיפי הוא). לפני חוקרים אלה לא עמדו דבריו של ר' שמואל בן עלי וכן לא דבריו של אבן קיים אל-ג'וזה, שנדפסו, כאמור, רק בשנת 1961.

25 בעיני היהודים שימש ראש הגולה שהתייחס על בית דוד בבחינת סמל עיקרי (וכמעט יחיד) לזוהרו של העם בימים עברו. מכאן הטקסיות היתירה והגיגונים הרבים בעת הכתרתו ("המלכות") של ראש הגולה. ראה סיפור ר' נתן הבבלי: א' נויבאור, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד 1895, עמ' 83–85. בדיקת הטקס מלמדת על יסודות שאולים להכתרת המלך, כמסופר במקרא, ומטקס הכתרתו של הח'ליפה, ואין מקום להאריך בזאת כאן. השווה גם המסופר שם, עמ' 79: "ונשאר השררה כמו ד' או ה' שנים [במקור הערבי אל נכון: ג' או ד' שנים] בלא ראש, עד שהיה קשה הדבר על ישראל". על מעמדם של ראשי הגולה בעיני סביבתם המוסלמית ראה: "פישל, ריש גלותא בספרות הערבית", ספר מאגנס, ירושלים תרצ"ח, עמ' 181–187; ומה שהביא ר' נתן הבבלי בחיבורו: נויבאור, שם, עמ' 85. כתב מינוי מטעם הח'ליפה לקתוליקוס הנסטוריאני (מן המאה ה"א) פורסם על-ידי קרמר: ZDMG, VII (1853), pp. 219–221. טרם נתגלה כתב מינוי מקביל לו לראש הגולה.

משמעה הממשי של הוראה זו של אל-מאמון היה מתן אפשרות לביטול הנציגות הרשמית של היהודים ושל שאר המיעוטים לפני השלטונות. אם כל עשרה רשאים לבחור להם ראש, בטל ממילא כוחה של העדה כולה בהופיעה כגוף מלוכד לפני השלטונות. מסתבר כי אל-מאמון קיווה כי הוראתו תביא למעשה למאבקים פנימיים ולפירוד בקרב המיעוטים ותפגע באחדותם, אחדות שהיתה חֵץ עיקרי גם מפני שמד.

מבחינות שונות יש לראות מגמתו זו כפי שבאה לידי ביטוי בהוראתו, כחמורה עד מאוד וניתן להשוותה לגזירות ההפליה החברתית שהוטלו על המיעוטים כעבור דור, בימיו של אל-מותופל. העובדה כי בפועל היתה הפגיעה חלקית בלבד וכי היהודים לא ניצלו "פריבילגיה" זו ושמרו על אחדותם, אין בה כדי לשנות את המגמה. בכל מקרה, ברור כי אכן נפגע קשות מעמדם של ראשי גולה באותם ימים, פגיעה שהשפעתה נשארה לדורות, ולמעמד הראשון לא שבו יותר. זאת לומדים אנו משני מקורות יהודיים המתייחסים גם הם, קרוב לוודאי, אל הוראתו הנזכרת של אל-מאמון. שניהם נשתמרו בכתביהם של גאונים; אלו הסתפקו בתיאור אירוע זה מנקודת ראות סובייקטיבית: השפעת הוראתו של אל-מאמון על היחסים בין ראשי גולה לבין הגאונים והישיבות. רב שרירא גאון מספר באיגרתו:

ובכל שתא כד הוי ראש גלותא דקבע ריגלא דבי רב, אזלין לקמיה רשואתא ורבנן דפום בדיתא. ונהגת מילתא הכין עד שיעור מאתן שני מן השתא הואיל והוה אית להון לראשי גלותא מרות קשה ושלטנותא בימי פרסיים, ובראש ימי ישמעאלים נמי הוה זבנין ליה לראש גלותא בדמים מן מלכי ישמעלים נמי, והוה אית בהון מאן דמצער רבנן טובא ומאעיק להון . . . וכיון דהוה שליטין נשיאים הכין, לא הוה יכלין רשואתא לאימנועי מלמזל לקדמיהון בריגליהון. ובאמצע שני ישמעאלים [ב]ימי דוד בן יהודה הנשיא אשתפילו מן שלטנותא דמלכותא ולא אזלו רשואתא דפום בדיתא בתריהון. אי לא כי ניחא להון לנשיאים למיהוה להון ריגלא בפום בדיתא אתיין להתם וקא באעין²⁶.

26 מהדורת לוין, חיפה תרפ"א, עמ' 92-93, נוסח צרפתי. תרגום הקטע: "ובכל שנה כאשר היה ראש הגולה קובע 'ריגלא דבי רב' הלכו לפניו הראשים והחכמים של פומבדיתא. ונהג הדבר כן עד שיעור מאתיים שנים מעתה, הואיל והיו להם לראשי גלות מרות קשה ושלטון בימי הפרסים, ובראש ימי ישמעאלים גם כן היו קונים את ראשות הגולה בדמים ממלכי ישמעאלים. והיו בהם [בראשי גולה] מי שמצער את החכמים הרבה ומציק להם . . . וכיוון שהיו שולטים הנשיאים כך, לא היו יכולים הראשים [של הישיבות] למנוע עצמם מלכת לפנייהם ברגלים שלהם. ובאמצע שנות ישמעאלים בימי דוד בן יהודה הנשיא הושפלו מן [= על-ידי] שלטונות המלכות ולא הלכו ראשי פומבדיתא אחריהם. אלא כאשר חפצו הנשיאים שיהא להם רגל בפומבדיתא, באו הם לשם ונשאו דרשה". על ה"רגל" של ראשי גולה ראה: איגרת רב שרירא גאון, שם, עמ' 91: "וכיון דאתקנו ריגלי דרישי גלואתא . . . בשבת לך לך [= פרשת לך לך] דהיא ריגלא דראשי גלואתא".

המניין "אמצע שני ישמעאלים", דהיינו אמצע התקופה מראשית הופעת האסלאם ועד ימיו של רב שרירא והזכרת שמו של ראש הגולה דוד בן יהודה (הנוכח בדבריו הנוכחים של בר הבריאוס) מלמדים בבירור כי רב שרירא גאון נתכוון לאותו אירוע, להוראתו של אל-מאמון. המספר של מאתיים שנה, אותו הזכיר בראשית דבריו, הוא מספר כולל בלבד, וכנראה לכך כיוון בלשון "שיעור". את איגרתו כתב רב שרירא גאון בשנת 987/8.

ר' שמואל בן עלי — סוף המאה הי"ב — הזכיר גם הוא אירוע זה: והרבה ממה שסיפרו על אודותם [= על ראשי גולה] אנחנו רואים שנתבטל... ובימי דוד בן יהודה ראש הגולה הורחקו משרות המלך [ההדגשה שלי — א"ג] וחזרו להצטרף אל החכמים והישיבות. ולא קבלו אותם אלא אחרי שהטילו עליהם תנאי הישיבה שהיתה סומכת אותם בכתב ידי ראשי הגליות, והעדות עליהם אשר קצתן נמצאות אצלנו.²⁷

במרכז עולמם של הגאונים רב שרירא ור' שמואל בן עלי עמדו, כאמור, מעמדן של ישיבותיהם ופרשת היחסים בינם לבין ראשי הגולה. יש לראות מגבלה זו בבירור, ואין לילך שבי אחרי תיאורם ולצמצם את פגיעתו של אל-מאמון לתחום ייחודי זה. רב שרירא נמנע דרך קבע בחיבורו מלעסוק בענייניהם של ראשי הגולה, שלא היו קשורים במישרין בישיבות. הלשונות "אשתפילו מן שלטנותא דמלכותא" ו"הורחקו משרות המלך" מלמדות כי המדובר בפגיעה ממשית רבת ערך ואולי אף בניסיון לבטל, ולו באופן זמני, את סמכויותיהם כמייצגי היהודים לפני השלטונות. העובדה כי בבקשם "להצטרף אל החכמים והישיבות" נאלצו ראשי הגולה לתתם על מסמך²⁸ שכלל ויתור על חלק גדול מן הסמכויות שהיו להם בעבר (ככל הנראה בעיקר בתחום הכנסותיהם מתשלומים שונים), מורה אף היא כן. הסכמה זו היא שאפשרה להם לשמור על כבודם ולהימנות עם ראשי העם עד יעבור זעם. מדברי ר' שמואל עולה שלא חזרו שוב בעתיד לאותה סמכות שהיתה להם לפני הוראתו של אל-מאמון. גם רב שרירא גאון הדגיש בדבריו כי המדובר בשינוי ממשי בכוחם ובמרותם של ראשי גולה לעומת התקופה שקדמה לשינוי מאז כיבוש האסלאם²⁹. יתר על כן, מאלפת היא העובדה כי מאות שנים לאחר אירוע זה עדיין שימש נקודת הציון העיקרית להשפלת ראשי הגולה ולתמורה

27 המקור פורסם בצירוף תרגום לעברית על-ידי: ש' אסף, תרביץ, א (תר"ץ), עמ' 67.

28 כך יש להבין את הלשון: בכתב ידי ראשי הגליות (במקור: "בכטוט ראשי גליות"), וראה בהערת אסף, שם.

29 לא הגיעו אלינו כל ידיעות ממשיות על מעמדם של ראשי הגולה בתקופה קדומה זו (עד המאה הח' ועד בכלל), למעט מעשה בוסתנאי, שאף הוא אינו ברור די צורכו, וחותם של אגדה טבוע בכמה מן המקורות העוסקים בו. ראה המקורות והדיון בהם: טיקוצ'ינסקי, דביר, א, ברלין תרפ"ג, עמ' 145–179. ולאחרונה: מ' גיל, תרביץ, מח (תשל"ט), עמ' 35 ואילך. למעשה ניזונים אנו מהשערות בלבד בשאלת מעמדם של ראשי גולה עד סוף המאה הח'. מדבריו הנוכחים של רב שרירא עולה בבירור כי הניסיון לתאר את סמכויותיהם על סמך המציאות במאות הט'–הי' אינו מבוסס ואף הוא בגדר השערה מסתברת בלבד.

שחלה במעמדם. איגרתו של ר' שמואל בן עלי פולמוסית ומגמתה להשפיע על יהודי בבל וסביבותיה להסכים לביטול משרת ראשות הגולה, אשר לדעת ר' שמואל אין בה צורך. לתכלית זו הסתייע בנימוקים שונים: כתובי מקרא ודרשות חז"ל שהתאימו למטרתו, שיקולים ראציונאליים, הטחת האשמות בראשי הגולה והבאת תקדימים מימים עברו. העובדה שבחר דווקא בהוראתו של אל-מאמון לציין את התמורה במעמדם של ראשי גולה ולירידתם — אירוע שהתרחש קרוב לארבע-מאות שנים לפניו! — היא העדות הטובה ביותר לעוצמתה של הפגיעה ולהד הגדול שהיה לה במשך דורות הרבה (גם אם המדובר בידיעה ספרותית שנשתמרה מדורות בכתבי ראשי הישיבות).

מכאן, שמגמתו של אל-מאמון היתה לבטל את משרת ראשות הגולה או לפחות לרוקנה מסמכויות שלטון ממשיות. כאמור, בשל סמכותו ותפקידו והסמליות שבמעמדו, אפשר לקבוע כי למעשה חפץ אל-מאמון לפגוע לא בנושאי משרה זו לבדם, אלא בציבור היהודי בכללו (כפי שזמם לעשות גם למיעוטים האחרים). ודאי לא בא לקנא למעמדם של הגאונים שנפגעו לעתים — כפי שהעיד רב שרירא וכפי שעולה ממקורות אחרים — משרירותם של ראשי גולה³⁰.

מצירוף כל המקורות שנדונו כאן אפשר להסיק כי הוא התכוון לפגוע במעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים ולרופף את סמכויות השלטון העצמי שניתנו להם. פגיעה זו בתחומים שונים בלי ספק היתה גורמת לירידה בתדמיתם בעיני שכניהם המוסלמים. על רבים מהמוני העם לא היו היהודים אהודים באותם ימים, כפי שעולה מדבריהם של שני מחברים מוסלמים שחיו באותם ימים: אל-ג'אחט' ואל-חארת' אל-מוחאסיבי. אם נקבל את עדותם כמות שהיא, והדעת נוטה לכך, היתה זו התמונה המקובלת ככלל על המוסלמים בזמנם³¹. למעשה היה הדבר מביא בעקיפין גם לפגיעה בכבודה של האמונה היהודית. מדברי אל-ג'אחט' עולה כי נשיאת בני מיעוטים בתפקידים שיש בהם משום שררה העלתה מאוד גם את כבוד אמונתם בעיני ההמון. אחד הגורמים אותו מנה כהסבר לעובדת היות היהודים לא אהודים על סביבתם בהשוואה לנוצרים ואת הדת היהודית כמוערכת פחות מן הנצרות, הוא מעמדם המדיני הנחות של היהודים. העובדה כי באותם ימים היו שליטים נוצרים בעולם, נזכרת כגורם לכבוד הגדול יותר שרחשו המוני העם אל הנוצרים ואל אמונתם³².

30 ראה, למשל, סיפור ר' נחן הבבלי, שם; איגרת גאון שפרסם קאולי: JQR, XVIII (1906), pp. 402–403; אברמסון (לעיל, הערה 23), עמ' 18–19; וכאלה נוספים.

31 דבריהם מובאים להלן, בהערות 32 ו-39.

32 "אתחיל במניין הסיבות, אשר בגללן נעשו הנוצרים אהובים יותר על המוני העם מאשר האמוגושים ומקובלים עליו יותר מאשר היהודים, יותר מחובבים, פחות נראים כבוגדניים וכלא-מאמינים ופחות ראויים לעונש. לכך יש סיבות רבות והנמקות ברורות... אחר כך ראו המוני עמנו כי יש בנוצרים מלך יושב על כסאו... וממה שהגדיל את כבודם [של הנוצרים] בלבבות ההמונים וחיבתם על הקהל הוא שיש מהם מזכירי השולטאנים ומשרתי המלכים ורופאי האצילים ובשמים ושולחנים. ולא יימצאו ביהודים אלא צבעים או בורסקאים או מקיזי דם או קצבים או רצענים. וכאשר ראו המוני העם כזאת ביהודים

מהם הגורמים ליחסו השלילי של אל-מאמון אל היהודים ואל המיעוטים האחרים, ולהצרת צעדיהם? כאמור, מקורות מוסלמיים תולים זאת בגורם דתי, בהשפעת רבו אל-כיסאי. אך הדעת נותנת לקשור יחס זה בעיקר באותה מציאות שהביאה להתגברות הקנאות הדתית בדור שלאחריו, בימי אל-מותוכל: הקשיים הרבים שניצבו לפני הח'ליפים ברצונם לשמור על אחדות הח'ליפות. קשיים אלה מקורם בהיקף הגיאוגרפי הרחב של הח'ליפות, במבנה המנהלי שלה ובהתנגשות בין הכוחות החברתיים והדתיים השונים שפעלו בה. כל אלה באו לידי ביטוי גם בצמיחתן של תנועות פורשות, ובקיומם של פולמוסים על רקע דתי; אלה כאלה איימו על אחדות הח'ליפות ועל שלימותה³³.

קשיים אלה הולידו את הצורך לחזק את אושיותיה של דת האסלאם ככוח המגבש ומאחד את החברה המוסלמית בח'ליפות ולהצר את צעדיהן של כיתות פורשות ושל מיעוטים שלא קיבלו עליהם את דת האסלאם. הדעת נותנת, כי עליית כוחם של הפרסים בח'ליפות העבאסית שימשה גם היא גורם בהגבלת משרותיהם של ה"לא-מאמינים". יש לזכור כי אל-מאמון ביסס במידה רבה את שלטונו על תמיכתם ולו חלק מכריע בהעדפה שגברה והלכה של הפרסים מח'וראסאן על הערבים, בעיקר בצבא³⁴. מסורת ארוכה של ניסיון מנהלי היתה בידי היסוד הפרסי ומשרות רבות החזיק בידו מאז הכיבוש המוסלמי. לא ייפלא אפוא אם הם ניצלו את מעמדם המתחזק גם כדי לחפוס את מקומה של הפקידות הנוצרית והיהודית במקומות ובתחומים שעדיין היו בידיהם משרות מנהליות³⁵. דחיקת רגליהם של אלה היתה קלה ומובנת יותר מאשר דחיקת רגליו של היסוד הערבי, אשר התמרמרותו היתה רבה בלאו הכי בשל נישולו החלקי מעמדות כוח שונות: מדיניות, מנהליות, כלכליות וצבאיות.

ובנוצרים, הניחו כי דת היהודים בין שאר הדתות היא כמלאכתם בין שאר המלאכות, וכי כפירתם היא הגדולה שבכפירות, מאחר שהם המלוכלכים שבין האומות (أقذر الأمم) ابي عثمان الجاهظ، الرد على النصارى، מהדורת פינקל, קהיר 1926, עמ' 17. החיבור נדון על-ידי פינקל וחלקו נותרגם לאנגלית: JAOS, XLVII (1927), pp. 311–334. תרגום הדברים האלה שם, עמ' 322 ואילך.

על קשיים אלה ראה: B. Lewis, "Abbāsids", *Encyclopaedia of Islam*, I, pp. 15–23 (לעיל, הערה 33) ושם ספרות עניפה על נושא זה. בינתיים נתפרסם מאמרו החשוב של: C. Cohen, "Points de vue sur la Révolution 'Abbāsīde'", *Revue Historique*, 468 (1963), pp. 295–338. ראה גם במבואו של פינקל, שם, עמ' 319–318. מגמה זו החלה כבר בימיו של עומר השני, בראשית המאה הח'.

ראה: מ' שרון, "עלית העבאסים לשלטון", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ל; בייחוד עמ' 283–288.

במקור של אבן קיים אל-ג'וזיה נזכרים משרדי הצבא והמסים (خراج). בלין הביא מן המקור המקביל אצל אבן אל-נקאש des bureaux de la guerre et des finances! דהיינו ענייני כספים ככלל. ועדיין ספק אם כן הוא במקור בכתב-היד (לעיל, הערה 19), או שכלין תרגם כאן באופן חופשי יותר. גם אל-נקאש וגם אבן קיים ציינו את המספר של 2,800 מבני החסות שפוטרו או נכלאו. אם המסורת מהימנה, הרי מדובר בפעולה גדולה ומקיפה נגדם. עדות ברורה על מקומה של הפקידות הנוצרית גם בבבל מצויה בדבריו של אל-ג'אחט' (לעיל, הערה 31). מגמתו של אל-ג'אחט' בחיבורו היא להשפיל את הנוצרים ולא ייחזק שבדה מליבו מציאות המקשה על מגמה זו.

היש מקום לקשור את יחסו השלילי של אל-מאמון עם דביקותו בתורת המועתזילה? פיתוי רב יש להציע כן בשל סמיכות האירועים. הניסיון הנזכר לבטל את הסמכות הייצוגית של המיעוטים בשנת 825 התרחש בסמוך להפיכתה של המועתזילה לדת הרשמית של הח'ליפות בשנת 827 ולהקמת המוסד לרדיפת מתנגדיה. אך אין די בעובדה זו כדי להצביע על קשר בין האירועים, במיוחד בגין העובדה שאת נטייתו של אל-מאמון אל דרך העיון השכלי, כפי שבאה לידי ביטוי ביסודות המועתזילה, אפשר לגלות עוד קודם לכן, בתקופת היותו בח'וראסאן ולפני מעברו אל בגדאד (819)³⁶.

אם נכונה המסורת של אבן קיים ואבן אל-נקאש, כי אל-מאמון רחש איבה מיוחדת ליהודים ואולי אף יותר מאשר למיעוטים אחרים, מסתבר כי יש לתלותה גם בגורם אישי כלשהו. ייתכן שהיה זה חשד כי היהודים תמכו באחיו אל-אמין בעת המאבק ביניהם על כס הח'ליפות. אך לא מצינו לכך כל הוכחה. אפשרות אחרת היא כי חשד בהם יותר במעשי רמייה בענייני כספים³⁷, אולי גם אגב ניצול קשריהם עם אנשי החצר, כפי שנרמז בדברי אבן קיים אל-ג'וזיה ואבן אל-נקאש.

מהי מידת הפגיעה הממשית במעמדם הכלכלי והחברתי של היהודים (נוסף על הפגיעה הנזכרת בראשות הגולה) שמקורה ביחסו השלילי של אל-מאמון אליהם? אף כאן אין המקורות שבידינו מאפשרים ליתן על כך תשובה ברורה³⁸. מחד גיסא, אפשר להניח כי כשם

36 ראה: סורדל לעיל, הערה 6.

37 מוטיב זה — תיאור יהודי כמי שאינו זהיר וקפדן בענייני כספים (אך לא באותה חריפות שבמקור שלפנינו) — מצוי כבר במסורות מוסלמיות קדומות. ראה: ש"ד גויטיין, "עניינים יהודיים בספר אנסאב על-אשראף", ציון, א (תרצ"ו), עמ' 77. בין השאר העלה שם גויטיין את האפשרות כי הסופרים המוסלמים נטלו תיאור זה מתוך הספרות הנוצרית. על כל פנים יש להניח כי תיאור זה לא היה בבחינת סטרייפ. שאם לא כן קשה להניח שבין הנימוקים השונים שהעלה אל-ג'אחט' לשנאת היהודים על-ידי המוסלמים (כולל האשמות שונות) לא היה מונה גם אותו. ניכר היטב כי הוא העלה ובדק כל הנימוקים אשר לפי דעתו אפשריים היו להסבר התופעה. מאוחר יותר, כאשר היו יהודים שצברו ממון רב ועלו לגדולה, עוררה הקנאה בהם גם טענות כאלה. ראה במאמרי: "יחסי איבה ליהודים על רקע כלכלי וחברתי בח'ליפות המוסלמית במאות ט'-י'", שנאת ישראל לדורותיה, מרכז שז"ר, ירושלים תש"ס, עמ' 193-210.

38 ראה גם את השערתו של ב"צ דינור שאל-מאמון הוא שגירש את היהודים מבית-התפילה שהותר להם להקימו על הרהיבת (מאסף, ציון, ג, תרפ"ט, עמ' 54 ואילך, ובייחוד עמ' 82). המסקנה העולה מדינונו כאן על יחסו של ח'ליפה זה אל היהודים יש בה כדי לחזק את דעתו. אלא שעדיין אין בידינו ראיה ברורה להנחתו של דינור כי דבריו של סלמון בן ירוחם על "מלך ישמעאל" שציווה לגרש את היהודים משם מתייחסים אל ראשית המאה הט'. כל זאת גם אם נקבל את דברי סלמון כעדות מהימנה. שהרי הוא לא ציין את מועד הגירוש וכל שניתן להסיק מדבריו הוא שהדבר נעשה לפני זמנו — אמצע המאה הי' — ותו לא. ההוכחה שהביא שם דינור מדברי בן מאיר על התרחשות הגירוש בראשית המאה הט' אינה מחייבת כלל. בין סב לנכד יכולים להפריד 50 שנה בלבד, ואף פחות, ולא דווקא 75-80 שנה! אפשר, אם כן, שיש לאחר האירוע במעט, כגון לימי אל-מותנפל, שפעל דור אחד מאוחר יותר. אלא אם כן נקבל נימוקו האחר של דינור (שם, עמ' 82) ונקשור הגירוש עם העובדה שאל-מאמון בנה על הר הבית. ראה גם את דעתו של גרץ (לעיל, הערה 24) כי הכבדת העול על יהודי ארץ ישראל הנרמזת בפדר"א מתייחסת לימי

שלא בכל מקום היתה הקפדה מלאה על קיום גזירותיהם של אל-מותנפל ואחרים — במיוחד בגזירת הלבוש — כך לא היתה הקפדה מלאה בפיטורין ממשרות ובהגבלות בעיסוקיהם, גזירה אשר בלאו הכי פגעה בפקידות הנוצרית שהיתה רבה יותר. דבריו של אבן קיים על קבוצה מן היהודים שעקפה גזירה זו בשל קשריה עם נכבדים מוסלמים מסייעים גם הם לכך. מאידך גיסא, העיד הסופר הערבי הנזכר אל-ג'אחט' כי בזמנו — דור אחד לאחר ימי אל-מאמון — לא שימשו היהודים בתפקידי חצר ולא החזיקו בידם משרות שהיתה בהן שררה על מוסלמים³⁹. ייתכן שלפחות בחלקה נבעה מציאות זו מן ההגבלות שהטיל אל-מאמון על העסקתם של היהודים, הגבלות אשר לפי אבן קיים ואבן אל-נקאש היו חמורות מאלה שהוטלו על הנוצרים. אך עדות של ממש על קשר ישיר בין אלה אין בידינו, ומכלל השערה לא יצאנו בזאת.

על כל פנים, כעבור שני דורות, בסוף המאה ה'ט', עלו יהודים לגדולה בחצר הח'ליפות ולקחו חלק חשוב דווקא באותו תחום בו נחשדו ובו חפץ, ככל הנראה, אל-מאמון להגביל את עיסוקיהם: ענייני כספים וגביית מסים⁴⁰. כורח המציאות — התרחבות הפעילות המסחרית ברחבי הח'ליפות שהגבירה את הדרישה למזומנים ולהעברתם היעילה והמהירה ממקום למקום והצורך בגביית מסים יעילה ובהשגת כספים אף לצורכי הצבא — כל אלה הגבירו את ההזדקקות ליהודים ולנסיונם, והם שהכריעו את הכף. אך במקורות שהגיעונו נזכר רק מספר

אל-מאמון. זאת בהניחו כי המאבק בין שני האחים ה"נשיאים" הנזכר במדרש שם הוא זה שהיה בין אמן למאמון. אך מסתבר יותר שהכוונה לבניו של וליד הראשון (705–715). ראה: י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים ותל-אביב תשכ"ח, עמ' 162 ואילך, 193. השווה גם: צונץ-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלים תשי"ד, עמ' 134–140.

39 הדברים מובאים לעיל, בהערה 29. אמנם אין לקבל את קביעת אל-ג'אחט' בקשר לתעסוקת היהודים כפשוטם. ראה: פינקל (לעיל, הערה 32), עמ' 320; גויטיין (לעיל, הערה 15), עמ' 160; ובמאמרי (לעיל, הערה 37). אף-על-פי-כן אין ספק כי דבריו משקפים מציאות שהיתה נכונה בעיקרה, כי מספר היהודים ששימשו באותם תפקידים היה מועט באופן יחסי ונפל במידה ניפרת מזה של הנוצרים. הדברים מצויים בחיבור פולמוסי נגד היהודים והנוצרים, וקשה להעלות על הדעת שאל-ג'אחט' יביא בחיבור מעין זה, ולפני בני זמנו, טענה שכל בר דעת יוכל בנקל להיווכח כי בטעות יסודה. את עדותו האחרת, כי היהודים בזמנו שנואים היו על שכניהם המוסלמים יותר מן הנוצרים, יש לקבל. מחבר אחר שחי באותם ימים, אל-תארת' אל-מוחאסיבי, העיד גם הוא (כדבר המובן מאליו!) כי בזמנו היהודים הם "בעיני כל ל אנשי האיסלם (جميع اهل الاسلام) רעים יותר מן הנוצרים", کتاب الرعاية لحقوق الله, מהדורת M. Smith, לונדון 1940, עמ' 256. לדעת אל-מוחאסיבי נבע הדבר מן העובדה שהיהודים כפרו במוחמד, אף-על-פי שידעו שהאמת היא ששליח האל הוא. הגם שהנמקתו מסופקת, עדותו ברורה. רבת ערך היא קביעה זו של שני מחברים שונים שחיו באותה עת על מעמדם הנחות של היהודים בזמנם ועל היחס השלילי אליהם בעיני סביבתם המוסלמית.

40 ראה במיוחד: W.J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, London 1937, שם גם דיון ברקע הכלכלי שהביא להזדקקות לפעילותם הכלכלית של היהודים, הן בתחום הבנקאות והן בגביית המסים. העדות החשובה שב"מגילת בני נטירא" (ספר היובל לא' ברלינר, עמ' 35 ואילך [חלק עברי]) היא כבר מסוף המאה ה'ט'. ראה גם: ב"צ דינור, ישראל בגולה, א, תל-אביב תשכ"א, חלק 1, עמ' 81 ואילך, ושם בעמ' 107 הערה 26 עדויות קדומות יותר.

מצומצם של "חצרנים" מעין אלה ובשל כך אין אנו רשאים להסיק כי בתחום הכלכלי והחברתי לא הותירו אחריהם יחסו השלילי של אל-מאמון אל היהודים ומדיניותו כלפיהם השפעה מזיקה לדורות. על כל פנים את הח'ליפה הזה יש לראות כחולייה חשובה בהרעת היחס אל היהודים ואל הנוצרים בח'ליפות העבאסית, כפי שעולה מדיוננו זה.